



Joanna Kucharewicz

Zakład Psychologii Rozwoju Człowieka i Badań nad Rodziną
Uniwersytet Śląski
E-mail: joanna.kucharewicz@us.edu.pl

Zanim zostaną rodzicami. Gotowość kandydatów na rodziców adopcyjnych do współpracy z instytucjami prowadzącymi procedurę adopcyjną

Abstract

Adoption of a child is considered to be a satisfactory form of compensation for the need for parenthood. The adoption process is multi-stage, and its positive ending often involves the ability to seek support and use its own resources to help with its difficulties. Adoption family is perceived as one whose inherent experience is loss. It seems therefore that the search for ways that allow each stage of the adoption process to maintain the optimal level of mental balance of the spouses will be one of the foundations for creating a family with an adopted child. This article was presented a sample of research on adoptive families in their development cycle at different stages of the adoption process. The results provide a comparison of the respondents in terms of selected aspects that make up the willingness to cooperate with institutions that carry out the adoption process. The study involved 89 people - future adoptive parents. The results show that there are significant differences between the examined individuals in terms of selected personality variables, which may be the level of willingness to cooperate with the institutions conducting the adoption procedure.

Keywords: *sadoption, willingness to cooperate, parents.*

1. WPROWADZENIE

Zagadnienia dotyczące adopcji są przedmiotem zainteresowania badaczy zarówno z kręgu nauk społecznych, jak i prawnych, a także medycyny. Nieliczne badania naukowe dotyczące rodzin adopcyjnych mogą być spowodowane zarówno trudnościami w dotarciu do reprezentatywnej grupy badawczej, jak i niechęć rodzin adopcyjnych do udziału w badaniach. Istnieje zatem ogromna potrzeba prowadzenia rzetelnych badań naukowych dotyczących rodzin adopcyjnych w cyklu ich rozwoju na poszczególnych etapach (Kalus, 2014).

Adopcja, czyli przysposobienie oznacza przyjęcie przez małżonków lub osobę samotną osieroconego dziecka. Z perspektywy prawnej wyróżnia się trzy formy adopcji: pełna nierozwiązywalna, pełna rozwiązywalna oraz niepełna. Możliwe są także adopcje ze względu na miejsce zamieszkania dziecka, tj. adopcja krajowa oraz zagraniczna. Podstawowymi dokumentami prawnymi regulującymi zasady przeprowadzania adopcji w Polsce są: Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy oraz Ustawa o Wspieraniu Rodziny i Systemie Pieczy Zastępczej, a instytucjami prowadzącymi procedurę „tworzenia” rodziny adopcyjnej – Ośrodki Adopcyjne oraz Sądy Rodzinne. Procedura ta jest wieloetapowa, a jej pozytywne zakończenie często wiąże się z umiejętnością szukania wsparcia oraz korzystania z własnych zasobów, które pomagają radzić sobie z jej trudami.

Najczęściej motywacją decyzji do podjęcia procedury adopcyjnej jest niemożność posiadania dziecka biologicznego, stąd też problemem ten stanowi zainteresowanie badaczy z kręgu nauk medycznych. Niepłodność (pierwotna lub wtórna) lub bezpłodność (trwała, nieodwracalna utrata możliwości poczęcia dziecka) małżonków uważane są za najczęstszą przyczynę braku dziecka w małżeństwie (tzw. niezamierzonej bezdzietności). Najnowsze doniesienia z literatury wskazują, że w Polsce ok. 15 – 20% par małżeńskich ma problemy z poczęciem dziecka, prawdziwa zaś niepłodność dotyczy ok. 7% z nich (Binkiewicz, za: Kalus, 2014, s. 336). Współczesna medycyna proponuje wiele metod wspomagania rozrodu, umożliwiających bezdzietnym parom zajście w ciążę. Zanim jednak podjęta decyzja, co do rodzaju interwencji konieczna jest kompleksowa i długa diagnoza kliniczna. Brak spodziewanych efektów leczenia (niemożność zajścia w ciążę lub jej donośzenia) powoduje wśród wielu par małżeńskich podjęcie decyzji o adopcji dziecka „(...) Przyszli rodzice szukają wówczas informacji o procedurze, warunkach i możliwości adopcji. Pojawiają się pełni lęku i obaw w Ośrodku Adopcyjnym. A są już ludźmi „obolałymi”, po przejściach – przez wiele lat intensywnie się leczyli, ale ich działania nie przyniosły oczekiwanego rezultatu (...) Aż przychodzi taki dzień, w którym odczuwają, że można żyć bez rodzonych dzieci. Dopiero w tym momencie przychodzą do Ośrodka i starają się o przysposobienie dziecka” (Kozdrowicz, 2013, s. 134). Decyzja o adopcji dziecka zaliczona została do kategorii decyzji życiowo doniosłych. Zatem ma ona istotne znaczenie dla życia i rozwoju jednostki, a w świadomości jednostki jawi się, jako wydarzenie krytyczne. Jej konsekwencje, zarówno pozytywne, jak i negatywne, mogą mieć wpływ na dalsze życie jednostki i wyznaczają kolejne decyzje (Jarmołowska, 2007).

Osoby decydujące się na adopcję różnią się pod kątem motywacji do posiadania dziecka adoptowanego zależnie od płci. Badania E. Milewskiej (2003) wykazały, że sytuacja oczekiwania na adopcję dziecka wyzwała w przyszłych rodzicach różne rodzaje motywacji. Kobiety jako motyw posiadania dziecka adoptowanego podają potrzebę zaspokojenia potrzeby macierzyństwa, posiadania normalnej rodziny i bycia kobietą taką, jak inne. Dla mężczyzn motywem ojcostwa adopcyjnego była chęć dawania i doznawania uczuć. Rezultaty badań J. Trepki-Starosty (1999) wskazują, że wśród osób przygotowujących się do przysposobienia, dominuje motywacja posiadania pełnej rodziny, przypisywanie adoptowanemu dziecku pewnej roli, tj.: spadkobiercy, opiekuna, środka służącego zatrzymaniu

przy sobie partnera. Kobiety pragnęły przysposobić dziecko, aby zaspokoić potrzebę macierzyństwa lub zrealizować koncepcję życiową. Mężczyźni przypisywali określoną rolę potencjalnie adoptowanemu dziecku, ale także kierowali się potrzebą ojcostwa oraz realizacją koncepcji życiowej.

2. ROLA RODZICA ADOPCYJNEGO A GOTOWOŚĆ DO WSPÓŁPRACY

Wypracowanie wspólnej decyzji dotyczącej pozostania rodziną adopcyjną wiąże się nie tylko z zakresem jej motywacji, choć ta wydaje się znaczącą zarówno dla małżonków, jak i psychologów oraz prawników prowadzących procedurę adopcyjną. Decyzja ta powinna skutkować także wypracowaniem przez małżonków sposobów radzenia sobie w trudnej sytuacji tworzenia rodziny adopcyjnej. Strategie te mogą ułatwić kandydatom na rodziców adopcyjnych utrzymanie optymalnego poziomu radzenia sobie w sytuacjach trudnych (kryzysowych) pojawiających się na kolejnych etapach tejże procedury i wymagających korzystania z tych umiejętności, które będą sprzyjać współpracy z instytucjami takimi, jak ośrodek adopcyjny, rodzinne pogotowie opiekuńcze czy sąd rodzinny.

Kiedy para zaczyna poważnie myśleć o adopcji dziecka i podejmuje pierwsze kroki w jej kierunku, doświadcza kolejnego kryzysu w związku (Kościelska, 1999, s.153), co wiąże się z poszukiwaniem kolejnych zasobów umożliwiających radzenie sobie z kim, a także „uruchomieniem” takich kompetencji, które poprzez współpracę z instytucjami doprowadzą do realizacji zadania, jakim jest stworzenie rodziny z niebiologicznym dzieckiem.

Przyszli rodzice szukają informacji o procedurze, warunkach, możliwości adopcji. Potem pojawiają się pełni lęku i obaw w Ośrodku Adopcyjnym. (...) a są już ludźmi „obolałymi”, po przejściach – przez wiele lat intensywnie się leczyli, ale ich działania nie przyniosły oczekiwanego rezultatu (...) Aż przychodzi taki dzień, w którym odczują, że można żyć bez rodzonego dzieci. Dopiero w tym momencie można przyjść do Ośrodka i starać się o przysposobienie dziecka (Kozdrowicz, 2013, s. 134).

Zgodnie z przepisami ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. Nr 9, poz. 59, ze zm.) oraz ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz. U. Nr 149, poz. 887, ze zm.), kandydatem do przysposobienia dziecka może zostać osoba, która spełnia następujące warunki: miejsce zamieszkania na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, ma pełną zdolność do czynności prawnych, (t. j. osoba pełnoletnia, która nie została ubezwłasnowolniona), nie jest i nie była pozbawiona władzy rodzicielskiej oraz władza rodzicielska nie jest jej zawieszona ani ograniczona, jej wiek gwarantuje, że pomiędzy przysposabiającym a przysposabianym będzie istniała odpowiednia różnica wieku, jej **kwalifikacje osobiste** uzasadniają przekonanie, że będzie należycie wywiązywała się z obowiązków przysposabiającego, w tym w szczególności: jej stan zdrowia fizycznego oraz psychicznego pozwala na sprawowanie prawidłowej opieki nad dzieckiem, posiada odpowiednie warunki mieszkaniowe

oraz stałe źródło do niej wynika z tytułu egzekucyjnego utrzymania oraz ukończyła szkolenie dla kandydatów do przysposobienia dziecka i uzyskała pozytywną opinię o **kwalifikacjach osobistych** do przysposobienia dziecka. Ocena tychże kwalifikacji kandydatów na rodziców adopcyjnych należy do zadań ośrodka adopcyjnego. W tym celu prowadzone są wywiady oraz diagnostyka psychologiczna – pedagogiczna kandydatów pod kątem ich predyspozycji osobistych do pozostania rodzicami adopcyjnymi. Jest to swoisty, nienormatywny sposób tworzenia tożsamości rodzicielskiej kandydatów, którzy muszą wykazać się gotowością do poddania się ocenie i trudnemu procesowi przygotowania ich do pełnienia roli społecznej, jaką jest rodzicielstwo adopcyjne.

Przygotowanie do roli rodzica, która wymaga treningu i kompetencji, w tym przypadku jest niestandardowe, gdyż zazwyczaj nie podlega procesowi naśladowania. Roli rodzica adopcyjnego nie można się nauczyć, ponieważ w środowisku społecznym nie istnieją wzorce, tak jak to ma miejsce w przypadku rodziców biologicznych. Zatem powstaje rozbieżność pomiędzy oczekiwaniami społecznymi (wzorcem kulturowym) a zasobami jednostki (utracony przywilej bycia rodzicem biologicznym), co prowadzi do poczucia bezradności, alienacji, braku kontroli nad własnym życiem, poczucia straty, a także ma wpływ na samoocenę (Reitz, Watson; 1992). Społeczne potwierdzenie roli (niepewność roli, lęk, świadomość zerwanych więzi z rodziną biologiczną – dziecko ma już imię;) małżonków ma zasadniczy wpływ na odczytywanie swojej roli przez rodziców adopcyjnych. Istotną w tym zakresie wydaje się być także autonomia teźże roli: rodzice biologiczni są niezależni, natomiast rodzice adopcyjni uzależnieni są od instytucji i pośredników, którzy biorą udział w tworzeniu ich rodziny (zob. Kirk, 1984; Reitz, Watson; 1992; 2012).

Gotowość, rozumiana jako stan należytego przygotowania do czegoś zdecydowanie się na coś wydaje się być w procedurze adopcyjnej niezbędnym elementem, zarówno do jej rozpoczęcia, jak i zakończenia. Natomiast pojęcie **współpraca**, wiąże się ze zdolnością tworzenia więzi i współdziałania z innymi, umiejętnością pracy w grupie na rzecz osiągnięcia wspólnych celów, umiejętnością zespołowego wykonywania zadań i wspólnego rozwiązywania problemów. Zdolność tę zalicza się do kompetencji emocjonalnych. Umiejętność ta stanowi jeden z wyróżników kompetencji społecznych, które warunkują jakość relacji z innymi ludźmi (zob. Petryna, 2014).

Gotowość do współpracy z różnymi instytucjami, których działanie powinno zmierzać do utworzenia rodziny, staje się niezbędną kompetencją kandydatów, która powinna podlegać weryfikacji na każdym etapie tej procedury. Wśród **kompetencji do współpracy** wyróżnia się: *kompetencje osobiste*, tj. odpowiedzialność, zaangażowanie, dążenie do osiągnięcia rezultatów, samodzielność, elastyczność i zdolność do adaptacji, otwartość na uczenie się, poziom samooceny oraz umiejętność podejmowania decyzji, a także *kompetencje interpersonalne*, tj. efektywna komunikacja, umiejętność pracy w zespole, umiejętności współpracy z osobami pochodzącymi z różnych środowisk i w różnym wieku, umiejętności autoprezen-

tacji (w tym m.in. argumentów, historii życia, emocji), oraz umiejętność współodczuwania (*op. cit.*).

(...) w drodze adopcyjnej okazało się, że na pewne sprawy patrzymy inaczej, a przygotowanie do rodzicielstwa ma nowy wymiar rodzinnego szczęścia. Na to nie byliśmy gotowi tak do końca (...). Trzeba pogodzić się z różnymi rzeczami, przyjąć to, co w pierwszej chwili wydaje się nie do przyjęcia. Zrozumieć. Popracować nad samym sobą (Agnieszka, mama adopcyjna, w: Kozdrowicz, 2013). Wydaje się zatem, iż pozytywna konfrontacja w zakresie osobistego i społecznego potwierdzenia tej roli pozwala kandydatom na rodziców adopcyjnych, zrealizować procedurę adopcyjną we współpracy z instytucjami oraz przygotować się na przyjęcie dziecka adopcyjnego.

3. BADANIA WŁASNE – PROBLEM BADAWCZY, METODY, CHARAKTERYSTYKA GRUPY

Celem podjętych przeze mnie badań była próba odpowiedzi na pytanie: Czy istnieje współzależność pomiędzy poziomem gotowości do współpracy kandydatów na rodziców adopcyjnych, a cechami ich osobowości?

W badaniu wzięło udział 89 osób: 47 kobiet (53%) i 42 mężczyzn (47%) – kandydatów na rodziców adopcyjnych -, które ukończyły szkolenie w Ośrodku Adopcyjnym i otrzymały pozytywną opinię o kwalifikacjach osobistych do przysposobienia dziecka. Osoby badane były w wieku od 34 – 42 roku życia, ze stażem małżeńskim od 5 – 16 lat.

Do oceny poszczególnych wymiarów osobowości wykorzystano Inwentarz Osobowości NEO-FFI (P. T. Costa, R. R. McCrae), adaptacja polska B. Zawadzki, J. Strelau (i in.), służący do diagnozy cech osobowości uwzględnionych w popularnym modelu pięcioczynnikowym, określanym jako model Wielkiej Piątki. Pozycje te tworzą 5 skal mierzących: *neurotyczność, ekstrawersję, otwartość na doświadczenie, ugodowość i sumienność.*

Poziom oceny gotowości do współpracy z instytucjami prowadzącymi procedurę adopcyjną oceniali sędziowie kompetentni. Byli to trenerzy - pracownicy (2 pedagogów i 1 psycholog) Ośrodka Adopcyjnego przeprowadzający szkolenie dla kandydatów oraz wydający opinię o osobistych kwalifikacjach do przysposobienia dziecka. Przyjmując definicję *gotowości do współpracy* za M. Petryną (2014) sędziowie oceniali nasilenie tej cechy u kandydatów na 5-cio stopniowej skali, gdzie 1 – brak gotowości do współpracy, 2- niski poziom gotowości, 3 – umiarkowany poziom, 4 – wysoki poziom gotowości, 5 – bardzo wysoki poziom gotowości do współpracy.

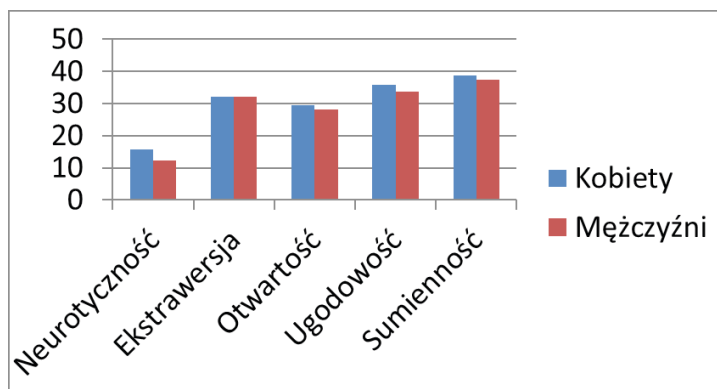
4. WYNIKI

Analiza literatury przedmiotu (por. Kościelska, 1999; Trepka – Starosta, 1999; Milewska, 2003; Kozdrowicz, Kalus, 2014) pozwala wnioskować o istnieniu róż-

nic pomiędzy motywacją związaną z decyzją o adopcji dziecka oraz zaangażowaniem w realizację procedury adopcyjnej, u kobiet i mężczyzn.

W celu odpowiedzi na postawione pytanie badawcze dokonano analizy wyników obejmujących poszczególne wymiary osobowości osób tworzących grupę badawczą, biorąc pod uwagę kryterium płci. Uzyskane rezultaty przedstawia rysunek 1.

Rysunek 1 Wartości średnich (M) dla poszczególnych wymiarów osobowości w badanych grupach.



Z przeprowadzonej analizy wynika, że badane grupy kandydatów na rodziców adopcyjnych, różnią się istotnie statystycznie w zakresie poziomu *neurotyczności* ($t=2,46$; $p<0,01$) oraz *ugodowości* ($t=2,17$; $p<0,03$). Kobiety cechowały się wyższym poziomem neurotyczności, niż mężczyźni, a także wykazywały wyższy poziom ugodowości.

Oceny sędziów kompetentnych oceniający poziom *gotowości do współpracy* kandydatów na rodziców adopcyjnych, przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Wartości średnie (M) w zakresie gotowości do współpracy dla badanej grupy.

	N	Minimum	Maksimum	Średnia	Odchylenie standardowe
trener1	89	1,00	5,00	3,8090	1,10655
trener2	89	1,00	5,00	3,9213	1,02497
trener3	89	1,00	5,00	3,8539	1,01747

Trenerzy (sędziowie kompetentni) dość wysoko ocenili poziom gotowości do współpracy w całej grupie badanych. Dalsze analizy statystyczne wykazały, iż biorąc pod uwagę podział według kryterium płci, badane grupy nie różniły się istotnie statystycznie w zakresie gotowości do współpracy ($t=0,34$; $p<0,7$).

Dalsze analizy uzyskanych danych, z zastosowaniem metody korelacji pozwoliły także stwierdzić, że w badanej grupie osób nie istnieje zależność pomiędzy poziomem gotowości do współpracy a cechami osobowości.

W celu odpowiedzi na postawione pytanie badawcze, poddano dalszej weryfikacji uzyskane dane. Grupę badawczą podzielono względem mediany uzyskanej na podstawie wyników oceny sędziów kompetentnych ($Me=12$), na grupę osób, które uzyskały niskie wyniki w zakresie **gotowości do współpracy** ($N=47$) i wyniki wysokie ($N=42$). Następnie porównano wyróżnione grupy pod kątem cech osobowości, biorąc pod uwagę kryterium płci. Analiza uzyskanych wyników pozwoliła stwierdzić, że istnieją statystycznie istotne różnice w zakresie poziomu *neurotyczności* ($t=3,52$; $p<0,001$) i *ekstrawersji* ($t=2,07$; $p<0,04$) w grupie osób, które osiągnęły **niskie wyniki** w ocenie sędziów kompetentnych. Kobiety należące do tej grupy cechują się wyższym poziomem neurotyczności oraz introwersji, niż mężczyźni.

Natomiast grupa kandydatów na rodziców adopcyjnych, którzy uzyskali w ocenie sędziów **wysokie wyniki** w zakresie gotowości do współpracy – biorąc pod uwagę, jako kryterium podziału płć – różni się istotnie statystycznie w zakresie poziomu *ugodowości* ($t=2,72$; $p<0,01$). Kobiety w tej grupie uzyskały wyższe wyniki w zakresie tego wymiaru osobowości, niż mężczyźni.

Dalsze analizy statystyczne, z wykorzystaniem korelacji Spearmana, pozwoliły stwierdzić, że w grupie kandydatów na rodziców adopcyjnych, którzy uzyskali **wysokie wyniki w zakresie poziomu gotowości do współpracy**, istnieje statystycznie istotna zależność pomiędzy wysoką gotowością do współpracy a poziomem otwartości na doświadczenia, jako wymiarem osobowości ($r=0,492$, $p<0,01$). Można zatem wnioskować, iż chęć współpracy kandydatów z instytucjami, które odpowiedzialne są za utworzenie rodziny adopcyjnej, zależy od takich cech kandydatów, jak: intelektualna ciekawość świata, kreatywność w działaniu, dużą wrażliwość, mądrość życiowa poparta doświadczeniem (w tym przypadku także traumatycznym), świadomość strategii radzenia sobie, ale także nastawienie na odkrywanie nowych idei i rozwiązań w sytuacjach problemowych (por. Zawadzki, 1998, s. 90).

5. DYSKUSJA

Proces adopcyjny jest niezwykle czasochłonny. Zebranie dokumentów, wizyty w ośrodku, liczne testy psychologiczne, rozprawa w sądzie to tylko część procesu adopcyjnego. Dlatego zanim małżonkowie zdecydują się na adopcję, próbują odpowiedzieć sobie na wiele istotnych pytań, szczególnie tych dotyczących gotowości i motywacji decyzji o tworzeniu rodziny bez dziecka biologicznego. Emocje towarzyszące procesowi adopcji mają ogromny wpływ na jego przebieg. Są bowiem najbardziej autentycznym doradcą. Na drodze do adopcji kandydaci spotykają się z różnymi oczekiwaniami ze strony otoczenia, tak własnej rodziny jak i osób mających ocenić ich predyspozycje do przyjęcia roli rodziców. Zmuszeni są zatem dostosować się do tej sytuacji: starają się pozytywnie być postrzegani podczas spotkań z pedagogiem bądź psychologiem, dbają o swój doskonały wizerunek osobowościowy, w związku z tym na wszelki wypadek nie zadają pytań, które mogą (ich zdaniem) być źle odebrane, jak również nie okazują wzruszenia. W najbliższej rodzinie tworzą taką atmosferę, aby wszystkich przekonać,

że adopcja jest czymś normalnym, a w ich sytuacji życiowej wręcz doskonałym. W głębi zaś pozostają jednak wierni swoim emocjom, bardzo naturalnym w tak trudnej decyzji życiowej, jaką jest przysposobienie dziecka. I od hierarchii tych, tak autentycznych potrzeb, zależy powodzenie adopcji.

Celem podjętych przeze mnie badań była próba odpowiedzi na pytanie dotyczące zależności pomiędzy poziomem gotowości do współpracy kandydatów na rodziców adopcyjnych, a cechami ich osobowości. Biorąc pod uwagę, iż składowymi gotowości do współpracy są określone komponenty osobowościowe jednostki (por. Petryna, 2014), na podstawie wyników podjętych przeze mnie badań, próbowałam ustalić, jakimi cechami osobowości charakteryzują się kandydaci na rodziców adopcyjnych, którzy podejmują współpracę z różnymi instytucjami, w celu utworzenia rodziny.

Na podstawie uzyskanych wyników można stwierdzić, iż wysoki poziom gotowości do współpracy w badanej grupie osób, współwystępuje z wysokim poziomem otwartości na doświadczenia, jako cechą osobowości. Zatem stanowić ona może jedna ze składowych tejże gotowości. Osoby o dużej otwartości na doświadczenia wykazują intelektualną ciekawość zarówno świata zewnętrznego, jak i wewnętrznego, mają twórczą wyobraźnię oraz wysoki poziom wrażliwości. W połączeniu z taką cechą, jak ugodowość (wysoki poziom u kobiet w badanej grupie) tworzą, jak się wydaje, bardzo dobre warunki do współpracy, nawet w sytuacji tak trudnej, jaką jest nienormalny sposób powstawania rodziny z dzieckiem adopcyjnym. Duża otwartość na doświadczenia to także cecha osób, które są niekonwencjonalne, skłonne do kwestionowania autorytetów, niezależne w sądach, co z dużym prawdopodobieństwem, pozwala przeszłym rodzicom adopcyjnym „wyzwolić się” od normatywnego sposobu tworzenia rodziny (często także tradycyjnych wartości) i uznanych społecznie sposobów działania. Świadomość tego, iż utworzenie rodziny w ich przypadku nie zależy od nich samych (ocena kompetencji rodzicielskich, predyspozycji osobowościowych do pełnienia roli rodzica, dobór dziecka!), ale od osób trzecich, często generuje niepokój, lęk i napięcie. Pomimo tego podejmują decyzję o realizacji trudnej procedury adopcyjnej, realizując potrzebę rodzicielstwa i niosąc pomoc osieroconemu dziecku.

6. LITERATURA

1. Jarmołowska, A. (2007). *Adopcja dziecka. Psychologiczna analiza decyzji u kobiet i mężczyzn*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
2. Kalus, A. (2014). *Rodzina adopcyjna*. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
3. Kirk, H. D. (1984). *Shared fate. A theory and method of adoptive relationships*. Port Angeles, WA: Ben-Simon. W: A. Gutowska, *Specyfika rodzicielstwa adopcyjnego w świetle teorii Davida H. Kirka*. Roczniki Psychologiczne 2006, tom IX, nr 2.
4. Kościelska, M. (1999). *Pomoc rodzinom adopcyjnym w przezwyciężaniu kryzysów tożsamości*. W: K. Ostrowska, e. Milewska (red.), *Adopcja – teoria i praktyka*. Warszawa: CMPP-P MEN.
5. Kozdrowicz, E. (2013). *Rodzice adopcyjni o swojej drodze do rodzicielstwa*. W: E. Kozdrowicz (red.), *Adopcyjne rodzicielstwo. Dylematy, nadzieje, wyzwania*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie ŻAK

6. Milewska, E. (2003). Kim są rodzice adopcyjni?... Studium psychologiczne. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN.
7. Petryna M. (2014). Kompetencja w pigułce: współpraca w zespole. Materiał pochodzi ze strony: www.orozwoju.com/kompetencja-w-pigulce-wspolpraca-w-zespole/
8. Reitz, M., Watson, K. W. (1992). Adoption and the Family System. New York: The Guilford Press. W: A. Gutowska, Specyfika rodzicielstwa adopcyjnego w świetle teorii Davida H. Kirka. Roczniki Psychologiczne 2006, tom IX, nr 2.
9. Trepka – Starosta, J. (1999). Motywacja do podjęcia decyzji o adopcji. W: K. Ostrowska, E. Milewska (red.), Adopcja. Teoria i praktyka. Warszawa: CMPP-P MEN.